

V. САКРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО

DOI 10.33294/2523-4234-2020-30-1-215-232

Воробей Н. Ф.

Збережені чудотворні ікони Богоматері XVII–XVIII ст. та їхні списки XVIII–XIX ст. з Північного Лівобережжя

Обґрунтовано науковий інтерес до вивчення чудотворних ікон, виокремлено галузі наук, дотичних до даного питання. У роботі вперше структуровано й викладено інформацію про чудотворні ікони Богородиці регіону, які дійшли до наших часів в оригіналах другої половини XVII–XVIII ст., а також у більш пізніх копіях. Досліджено персоніфіковані історії збережених чудотворних ікон, описано їх особливості, зазначено місцезнаходження оригіналів та списків. До результатів дослідження долучено факти, отримані в процесі особистих пошуків автора з відвіданих місць походження досліджуваних чудотворних ікон. Класифіковано збережені пам'ятки за часом написання й місцезнаходженням.

Ключові слова: чудотворний образ Богородиці, ікона, оригінал, список, традиція, шанування, явлення

В усі історичні епохи неабиякий інтерес викликали т. зв. “чуда” – незрозумілі з погляду звичайного життєвого укладу події, нетипові вирішення певних життєвих ситуацій і проблем. Це набувало особливого значення, якщо здійснення такого “чуда” було пов’язане з втручанням надприродного, Божого волевиявлення. У таких випадках суспільний резонанс завжди був надзвичайно масштабним і гучним, а обговорення на всіх рівнях дуже бурхливим. Це і зумовлює підвищений інтерес до чудотворних ікон не тільки в культурологічному, релігієзнавчому та мистецькому, але і в історичному та соціальному аспектах.

Системне історичне вивчення цього феномену відбувається на Волині, Житомирщині, Київському Поліссі, Галичині й Закарпатті.

Актуальність дослідження обраної теми на Чернігово-Сіверщині зумовлена передусім тим, що дві найвідоміші ікони Північного Лівобережжя – Єлецька та Іллінська Богоматері очолюють список найвідоміших українських чудотворних ікон локального значення. Усього ж на Північному Лівобережжі відомо понад два десятки Богородичних чудотворних ікон другої половини XVII – XVIII ст. З часів їх написання до сьогодення збереглося лише три оригінальних чу-

дотворних образи Богоматері другої половини XVII–XVIII ст., вісім списків кінця XVIII ст. та ціла низка XIX ст.

Варто зазначити, що на Північному Лівобережжі іконопис активно розвивався вже з XI ст., але на сьогодні, на жаль, жодного зразка тогочасної ікони не збереглося. У другій половині XVII – XVIII ст. відроджується самобутня іконописна традиція, пов’язана з утворенням Української козацької держави. Майже всі відомі сьогодні чудотворні ікони в регіоні – списки XVII–XVIII ст. Але в середині XVIII ст. в політичній історії регіону відбувся ряд історичних подій, які остаточно призвели до занепаду культурних ініціатив і переходу українського релігійно-церковного та політико-культурного життя під вплив Росії. Відповідно занепадали й місцеві іконописні традиції, поступово втрачалася сакральність іконописних образів, заміщуючись все більшою профанацією іконописного мистецтва.

Метою дослідження є систематизація відомостей про збережені до сьогодні чудотворні ікони Богородиці з Північного Лівобережжя, їхня історію та стилістичні особливості.

У процесі підготовки дослідження було **використано** монографії й періодичні видання XIX – початку XX ст., статті сучасних дослідників, місцеві періодичні видання. Так, “Черниговские епархиальные известия”, “Черниговские губернские ведомости”, “Полтавские епархиальные известия”, “Киевская старина” – основні періодичні видання XIX – початку XX ст., в яких публікувалися історії місцевих чудотворних ікон, починаючи від описів сюжету явлення, особливості обрядового шанування й індивідуального паломництва до пам’яток, мистецько-художні характеристики, перелік чудес та зцілень, здійснених від конкретної чудотворної ікони в той чи інший період.

У праці Філарета Гумілевського “Историко-статистическое описание Харьковской епархии” [1] наведено свідчення про ікону Єлеської Богоматері, яка могла бути оригіналом пам’ятки, вивезеної князями Бяратинськими з Чернігова. “Историко-статистическое описание Черниговской епархии” в 7 книгах, укладене на основі розвідок того ж таки Філарета Гумілевського, є окремим надзвичайно цінним і ґрунтовним джерелом для вивчення тогочасних релігійних пам’яток.

Цікавим джерелом з вивчення історії чудотворних ікон Чернігівщини є видання 1911 р. “Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории” [2], в якому крім стислого викладу інформації про церковні старожитності вміщено багато унікальних фотографій, деякі з них являються наразі єдиним джерелом відомостей про втрачені пам’ятки.

У книзі архімандрита Нікіфора про чудотворну ікону Домницької Божої Матері уперше схарактеризовано її давню історію, описано обставини явлення ікони, наведено приклади здійснених від ікони чудотворінь [3, с. 2–5].

У процесі підготовки нашого дослідження використано також статті сучасних дослідників – публікації Т. Куценко [4] й Л. Міляєвої [5] про Любецьку

чудотворну ікону Богоматері, І. Савченко [6] про ікону Іллінської Богоматері, А. Адруга про Єлецьку й Іллінську ікони Богоматерів [7–9], Л. Пархоменко [10; 11], С. Курач [12], В. Пуцка [13], книгу “Чудотворні ікони Чернігівщини”, укладену О. Травкіною [14] та ін.

Певний інтерес становлять також оприлюднені в місцевих виданнях публікації І. Дейнеко, Л. Нижник про Дегтярівську ікону Богородиці, В. Кузик – про Іржавецьку, Р. Михайленко, І. Шульги, Н. Ісаченко – про Домницьку, Г. Луценко – про Перекопівську, та Воробей Р. про інші регіональні чудотворні ікони Богоматерів. Серед них було зафіксовано кілька випадків (зокрема в с. Домниці й смт. Варві), коли після віднайдення локального чудотворного образу й повернення його до місцевої церкви, з’являлася стаття або, принаймні, замітка в місцевій газеті, де повідомлялося про даний факт.

Крім того, ми відвідали місця шанування чудотворних ікон, зібрали інформацію під час спілкування з місцевими священнослужителями та старожилами, здійснили безпосереднє обстеження збережених ікон.

Повертаючись до предметного опису отриманих в процесі підготовки статті результатів, розпочнемо виклад матеріалу з однієї з найдавніших і найбільш шанованих чудотворних ікон Чернігівщини – Єлецької ікони Божої Матері. За різними версіями, ця ікона явилася на ялині на захід від Дитинця в 1060 р. місцевим жителям або в 1069 р. преподобному Антонію Печерському (який на той час поселився в Чернігові й заснував там монастир). На цьому місці згодом був заснований Єлецький монастир з головним храмом на честь Успіння Богородиці. Легендарна ікона стала справжнім оберегом міста, і хоча ні оригінал XI ст., ні ще дві з трьох пізніших копій, шанованих у Чернігові, не збереглися, саме ця ікона традиційно зображувалася на тлі гілок ялини над містом. У 1239 р., під час вторгнення військ Батия, ікону XI ст. як величезну культурну цінність сховали в стіні Успенського собору й таким чином урятували. Тільки після відновлення монастиря в 1470 р. благочестивим Київським князем Симеоном Омельковичем цю ікону знов було встановлено в соборі. Але в 1611 р. монастир був знову зруйнований полководцем польського короля Сигізмунда III Самуїлом Горностаєм [15]. Під час втечі населення з міста нащадки князя Святослава Ярославовича, за якого було засновано Єлецький монастир, князі Барятинські вивезли ікону до Москви [7, с. 160–166]. В “Черниговских губернских ведомостях” за 1900 р. [16] вказується, що ікона зберігалася у цій родині до 1687 р., коли князь повертаючись з Кримського походу разом смертельно захворів і в дорозі передав ікону до Успенського собору у Харкові. Проте на думку деяких дослідників XIX й XX ст. ікона, залишена в Харкові, вже не була оригіналом, а лише списком. Після цього її слід обривається.

Але благодать образу перейшла на список цієї ікони, куплений братами Козел в м. Володимирі та привезений до Чернігова у січні 1676 р. Можливість придбання списку чернігівської ікони поза межами Чернігово-Сіверщини підтверджує свідчення 1676 р. Йоаникія Галятовського в книзі “Скарбница потребная”

(1676) про поширення в Росії композицій саме із зображенням Єлецької ікони. На цій же Богоявленській ярмарці образ купив князь Костянтин Мазопетта (Острозький) й 11 січня передав його до Успенського собору Єлецького монастиря [15]. Через деякий час ця ікона зазнала пошкоджень, точного її зображення зараз немає. Свідчення про цей список містить тільки праця І. Галятовського у вигляді словесного опису та гравюри. Тому в кінці XVII ст. знову виникла потреба замінити її новим твором, що й було зроблено. До 1930 р. новий список знаходився в Успенському соборі Єлецького монастиря, потім був переміщений до Чернігівського історичного музею, де знаходився у складі постійної експозиції. Під час Великої Вітчизняної війни в музеї відбулася пожежа, а ікону на згадку знайшла місцева жителька й принесла в Троїцько-Іллінський монастир. Але там ікону не залишили, а перенесли до Чернігівського Спаського собору. Після завершення війни – знову в музей. В 50–80-х рр. ікону було відреставровано Г. Вдовиченком і Р. Боголюб. З 1 квітня 1999 р. чудотворна ікона Єлецької Богоматері, точніше її благодатний список кінця XVII ст. (*іл. 1*), знаходиться в Успенському соборі Єлецького монастиря [8, с. 6–23].

Техніка виконання останнього списку Єлецької ікони – темпера з використанням олійних фарб на шарі левкасу. Основа ікони – дві широкі дерев'яні дошки, товщиною 3 см, з виразними слідами обробки стругом на зворотньому боці. Ікона має значний розмір: її висота складає 135 см, а ширина 76 см, при цьому розмір самого зображення – 49×33 см.

Основний композиційний елемент ікони, окрім зображення Богородиці, – велика ялина з міцним гладеньким стовбуром. На тлі розлогих гілок зверху зображена ікона “Єлецької Богоматері” в звичайній рамці. Богоматір намальована тут сидячи на хмарах, в хітоні, зверху накрита червоним омофором. Дитина, одягнена в зелений поясний одяг та білу сорочку з червоною зав'язкою на комірці, сидить на лівій руці Богородиці. Середній і вказівний пальці правої руки дитини підняті вгору, ліва – стиснута в кулак, тримаючи сувій, зображення якого не збереглося. Справа внизу зображено західний фасад Успенського собору Єлецького монастиря, збудований у XII ст. Ліворуч від ялини – зображення частини чернігівської фортеці, збудованої у 60–80-х рр. XVII ст., у центрі якого височить Спаський собор. На цьому списку ікони також зображені й прості люди, зокрема, перед фортецею – козак і селянин, біля берега Десни – чоловік з щіпком, по Десні плывуть 2 човни з веслярами.

Окремо варто зупинитися на висвітленні дискусії щодо іконографії оригіналу чудотворного образу. Опис першої Єлецької ікони, поданий І. Галятовським, вже вміщує намальоване на іконі ялове дерево з зеленими гілками, серед яких високо сидить Богородиця й тримає на колінах дитячко Христа [10, с. 67]. Проте дослідник XIX ст. П. Лебединцев вважав, що на іконі XI ст., яка явилася на ялині було тільки зображення Богоматері з дитиною [17, с. 7]. Цю думку він обґрунтовує тим, що оригінал ікони під час війни з поляками було взято князями Барятинськими до Москви в 1579 р., а наступна згадка про цю ікону датується

Іл. 1. Чудотворна ікона Єлецької Богородиці (благодатний список кінця XVII ст.),
Успенський собор Єлецького монастиря, м. Чернігів

тільки 1687 р., коли вона була залишена московським князем Д. Барятинським в Харкові в Успенському соборі. Ніяких свідчень про історію ікони в родині Барятинських практично за 100 років немає, тому не можна стверджувати, що в Харкові опинився саме оригінал. Проте на цій іконі Божа Матір зображувалась вже сидячою на ялині, як ми і звикли бачити на чернігівській іконі. На харківській іконі містився напис, де вказано, що ікона явилась 3 лютого 1060 р. [1, с. 10–13].

Зображення ялини й місцевих краєвидів на іконі Єлецької Богоматері належить до оформлення ікони, відтвореної на портреті генерального обозного В. Дуніна-Борковського в 1701–1703 рр. [13, с. 130]. Цей прототип Чернігівської Єлецької ікони й зберігся до сьогодні, будучи використаним для створення нового списку у Чернігові ще в кінці XVII ст. [9, с. 107].

Ця давня ікона стала зразком для інших творів, адже в ній одній з перших прослідковується подібна до поширених згодом на руських землях іконографічна схема. Іконографія Єлецької ікони, імовірно, походить від давнього візантійського зразка [12, с. 51], хоча написана в Чернігові невідомим місцевим живописцем у 90-х рр. XVII ст.

Зберігся ще один список ікони Єлецької Богоматері початку XVIII ст., з майже ідентичною іконографією, який після реставрації у заповіднику “Чернігів стародавній” у 70-х рр. XX ст. був переданий до кафедрального Троїцького собору м. Чернігова. Зараз він зберігається там в іконостасі [14, с. 18].

Однією з найшанованіших чудотворних ікон Чернігівщини, що має загальноукраїнське значення є відома як в Україні, так і за її межами ікона Іллінської Богоматері. Місцезнаходження оригіналу ікони нині невідоме, збереглася лише фотографія її зовнішнього вигляду в шаті і без неї у виданні 1911 р. [2, с. 77, 79]. Відомий рік створення ікони – 1658, та автор – живописець Дубенський Григорій, що отримав в чернецтві ім’я Геннадій Костянтинович [7, с. 163]. Саме чудотворна ікона Іллінської Богоматері є беззаперечним лідером за кількістю списків, в тому числі збережених, які були широко поширені не лише в своєму регіоні, але й далеко за межами Північного Лівобережжя.

Ікона Іллінської Богоматері була спочатку встановлена в намісному ряду іконостаса Іллінської церкви в Чернігові, але після завершення оздоблювальних робіт у новозбудованому Троїцькому соборі в 1695 р., її перенесли туди. З цієї нагоди для ікони встановили кіот зі срібними шатами, які є визначною пам’яткою XVII ст. Автором ескізу шати кіота міг бути ігумен чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, художник-гравер Лаврентій Крщонович. Сьогодні ця пам’ятка зберігається в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського.

У зв’язку із закриттям Троїцько-Іллінського монастиря, ікона згідно з указом Синоду з 26 листопада 1786 р. до 18 квітня 1794 р. перебувала на тимчасовому зберіганні в Успенському соборі Єлецького монастиря. У 1918 р. ікона зникла, а місцезнаходження її до сьогодні невідоме.

Приблизний розмір ікони – 95×65 см. Композиція ікони вертикально видо-
вжена, вгорі завершувалась півколом із двох білих ліній на відстані 3–4 см одна
від одної. Зображення, виконане на дереві, представляє Богоматір в образі мо-
лодої жінки, одягненої в хітон і мафорій. Лівою рукою вона підтримує дитину,
вбрану в білий одяг і підперезану темним поясом з білим сувоєм в лівій руці.
Загалом, ікона Іллінської Богоматері виконана за графічним зразком Одигітрії,
“Провідниці”, одного з найпоширеніших типів зображення Богоматері у візан-
тійській іконографії. Ікона оформлена в шати з восьми прямокутних пластин
із карбованими сюжетами на теми з життя Христа і Марії та геральдичною
композицією. Вгорі над іконою зображення Успіння Богоматері. Нижній фриз
оздоблено гербом І. Мазепи.

Іконі Іллінської Богоматері присвячена книга Дмитра Туптала “Руно оро-
шенное”, що була дуже популярною в другій половині XVII – першій по-
ловині XVIII ст., у ній зафіксовані свідчення про чудеса здійснені святиною
[6]. Графічні зображення ікони друкувались на сторінках стародруків і були
відомими в Росії, Білорусії, Сербії. Списки ікони, виконані на дереві та металі,
також мають чудодійну силу і є самостійними пам’ятками. Найвідоміші серед
них знаходилися в печерній церкві Гефсиманського скиту Троїце-Сергієвої
лаври, у церкві Свв. Апостолів у Москві, у Воскресенській церкві в Сосниці,
в Гамаліївському монастирі біля Глухова тощо. Список ікони навіть був
подарований Петру I з нагоди взяття Азова. Нині в фондах Національного
архітектурно-історичного заповідника “Чернігів Стародавній” зберігається
п’ять списків ікони. Найдавніший з них – 1778 р. з Успенського собору
у Новгороді-Сіверському. Ще три списки датуються XVIII ст. і один XVIII –
початком XIX ст. [14, с. 11–12].

Чудотворна ікона Любецької Богородиці пов’язана з нетиповою для хрис-
тиянського світогляду легендою XI ст., згідно з якою чоловік трагічно втратив
двох малих синів і дружину. Уві сні йому явилась Богородиця, наказавши взяти
ікону. Прокинувшись він побачив поруч ікону, а повернувшись додому застав
своїх рідних живими і здоровими.

Ця давня ікона XI ст. не збереглася, але існували пізніші її копії, найві-
доміша з яких була намальована в 1698 р. ігуменом Любецького монастиря
Інокентієм Щирським [4, с. 197]. Він був гравером по міді, робив портрети
(зокрема, І. Мазепи) та оздоблював книжки у друкарні при Іллінському
монастирі. Оригінал ікони Інокентія Щирського 1698 р. нині зберігається
в Національному музеї історії України у Києві, в залі № 12 “Культура
України у XVI – XVIII ст.” (іл. 2), присвяченому здебільшого історії Києво-
Могилянської академії, адже І. Щирський був її випускником. До музею
ікона потрапила з колекції воєнного історика й науковця Павла Потоцького
(1857–1938) і була атрибутована співробітником музею Ш. Гарцманом (іл. 3).
Як ікона опинилася у величезній колекції П. Потоцького – достеменно не-
відомо [4, с. 131].

Іл. 2–3. Чудотворна ікона Любецької Богородиці (авторський благодатний список І. Щирського, 1698 р.), Національний музей історії України, м. Київ

Ще одна збережена святиня – Перекопівська чудотворна ікона Божої Матері з Варви (нині у складі Чернігівської обл.), названа так на честь урочища “Перекопівка”, де здавна знаходиться церква Різдва Богородиці. Явлення цієї ікони пов’язується з подіями Північної війни. У 1709 р. під час наступу шведів місцеве населення зачинилося у храмі Різдва Пресвятої Богородиці й молилося перед цією іконою. І сталося чудо – шведам не вдалося переправити через міст до містечка свою артилерію, бо міст завалився, а замки і двері церкви не піддавалися натиску. Спроба підпалити церкву також зазнала невдачі – вітер змінив напрямок і вогонь перекинувся на самих шведів! Почалася паніка й нападники покинули місто, не завдавши шкоди ні його мешканцям, ні їхньому майну [11].

За характером живопису можна сказати, що ікона написана значно раніше – у XVI ст. (іл. 4). На знак подяки за здійснені чуда, віруючі залишали в церкві привіски із зображеннями різних частин тіла, які зцілилися. Таких привісок по опису 1850 р. у церкві було зібрано понад 7,5 фунтів, тому деяку їх частину навіть переплавили в церковні сосуди. Крім того, практично все церковне начиння, зокрема, напрестольні Євангелія, хрести, чаші, облачення, кіоти, були придбані приватними благодійниками, серед яких зустрічаються й прізвища місцевих поміщиків, зокрема, Тарновських [18].

На початку 20-х рр. XX ст., коли церкву було закрито, ікона зникла. Але на початку XXI ст. служителі місцевої церкви Різдва Богородиці почали пошуки ікони: зверталися через засоби масової інформації, закликали вірян на церковних проповідях, робили запити до музеїв Санкт-Петербурга, Полтави й Лохвиці. Але в 2003 р. до церкви звернулося подружжя Нагнойних з смт. Варви, яким ікона дісталася у спадок від померлих родичів і вони хотіли її правильно відреставрувати. Після вивчення ікони не лишилося сумнівів, що це оригінал чудотворної ікони Перекопівської Божої Матері, тож напередодні храмового свята 20 вересня 2003 р. ікону було урочисто перенесено в храм Різдва Богородиці смт. Варви [19].

Ще одна широковідома чудотворна ікона Чернігівщини, яка збереглася в оригіналі та кількох давніх копіях – Домницька. Існує кілька версій її появи. Згідно з першою, що поблизу містечка Березни дівчинка на ім’я Домна на ялинці побачила чудотворну ікону, яка й отримала назву Домницької [20]. Згідно з другою – ікона явилася серед галявини на високій тополі край берега річки Домниці або Думниці. На місці появи ікони за підтримки гетьмана Івана Мазепи було побудовано величний храм з трьома престолами і засновано чоловічий монастир Різдва Богородиці [21].

Ця ікона уславилася чудесною допомогою жителям м. Березни в часи епідемії, посух, пожеж. Найдавнішу писемну згадку про чудотворну ікону містить універсал гетьмана І. Мазепи 1699 р., у якому образ названо “подающим многия исцеления” [22]. Сказання про чудотворну Домницьку ікону написав настоятель Домницького монастиря Різдва Богородиці архімандрит Никифор у 1913 р.,

*Іл. 4. Чудотворна ікона Перекопівської Богоматері (оригінал XVII ст.),
церква Різдва Богородиці, м. Варва, Чернігівська обл.*

у якому описав історію появи ікони і приклади чудес [23]. Найпершим дивом ікони стало завершення епідемії чуми в Березні в 1771 р., коли вже померло понад 600 осіб. У 1868 р. Домницька Богоматір врятувала жителів Березни від посухи. Влітку 1871 р. після молебнів перед іконою вдалося уникнути значної шкоди від спеки, пожеж і підпалів. Після появи епідемії холери в Чернігівській губернії в 1872 р., жителі Березни знову ж таки звернулися до своєї ікони, після внесення якої в місто хвороба ослабла і припинилася [3, с. 4].

У 1822 р. Ганна Іванівна Безбородько, виконуючи волю померлого чоловіка, подарувала для ікони срібну ризу з великою кількістю коштовного каміння, серед якого 113 діамантів у 30 каратів, стрази, аметисти та смарагди [24].

Подальша доля ікони Пресвятої Богородиці з с. Домниці склалася досить цікаво: після революції вона зникла, оскільки монахи, ховаючись від переслідувань, надійно сховали святиню й берегли її. Від 1925 до 1941 рр. монастир не функціонував, його піддали страшній руйнації. Наскільки можна встановити зараз, за свідченнями священнослужителів і монахів Домницького монастиря, у той важкий час ікону забрав і зберігав монах Віталій Шкрєбта (відомий ще як Хребет). Зберігаючи ікону, він навіть брав її разом з собою в паломництво до Єрусалиму. Після Великої Вітчизняної війни, у 1941 р., монастирське життя відновилося, але обитель стала жіночою, туди і повернув чудотворну ікону Віталій Шкрєбта. Очолила нововідновлений монастир ігуменя Агнія (Ланько), духовником якої був сам Іван Кронштадський. Але проіснувала обитель недовго – до 1952 р., коли була знову закрита радянською владою.

Саме зусиллями ігумені Агнії вдалося зберегти чудотворну ікону Домницької Богородиці: ікона, а також ряд списків були роздані різним людям на зберігання, причому кожен думав, що оригінальна чудотворна ікона знаходиться саме в нього. Одну з ікон знову забрав для подальшого зберігання той же монах Віталій Шкрєбта, який згодом передав її віруючій жінці з сусіднього с. Миколаївки на вимогу радянської влади. З огляду на релігійні переслідування й великий ризик знищення значущих обрядових предметів, серед яких чільне місце займала чудотворна Домницька ікона Богоматері, цілком вірогідно, що монах Віталій спеціально взяв цього разу не справжню ікону, а лише список, щоб заплутати слід оригіналу.

Довго вважалося, що саме передана Віталієм Шкрєбтою ікона є автентичною. Після відкриття чоловічого монастиря і церкви Св. Параскеви в с. Домниці, у 1996 р. цю ікону повернули до храму [23]. Монахи називають тільки ім'я жінки, що повернула святиню – Єфросинія (відому як “Чешечка”). Чи була це та сама жінка, що отримала ікону від монаха Віталія в 50-х рр. ХХ ст. – невідомо, бо вона вже давно померла.

Але зрештою стало відомо, що оригінал чудотворної Домницької ікони Богоматері зберігався в іншому місці: схимонахиня Анастасія, вже помертно, згідно свого заповіту, повернула образ на Покрову в 2011 р. – після передачі монастирю храму Різдва Богородиці. Цей собор знаходиться поза обійстям монастиря – на території нині законсервованої в'язниці. На 2011 р. в ньому майже завершилися реставраційні роботи, було встановлено новий іконостас.

Як переказують нинішні монахи Домницького монастиря, хранителька ікони, монахиня Анастасія, отримала настанови ще від ігумені Агнії (згодом – схимонахині Архілайї) та св. Лаврентія (Проскури). Живучи останню частину свого життя біля старця Кронида поблизу м. Дніпро, вона мусила берегти ікону до того часу, поки монастир не відродиться і на свято Покрови не відкриється храм Різдва Богородиці, що й збулося.

Зараз Домницька чудотворна ікона (іл. 5) знаходиться в монастирському храмі Св. Параскеви П'ятниці і є загальнодоступною [23]. Окрім неї зараз в

Іл. 5. Чудотворна ікона Домницької Богоматері (оригінал XVII ст.), церква Св. Параскеви, Домницький монастир Різдва Богородиці, с. Домниця, Менського р-ну, Чернігівської обл.

Домницькому монастирі знаходяться ще два пізніші благодатні списки цієї чудотворної ікони. Щодо датування цих трьох ікон наразі можна сказати, що дві дійсно достатньо давні (візуально XVII–XVIII ст.), а ще один список є пізнішим (приблизно XIX ст., але виконаний не в народному стилі, що традиційно для більшості ікон цього періоду).

Оригінальна чудотворна ікона Домницької Богоматері визначається місцевими монахами як нерукотворна, явлена на дереві в XVII ст. Вона знаходиться в храмі Параскеви праворуч від вівтаря в окремому кіюті. Ця ікона зараз розміщена в масивній рамі під склом, що унеможливує якісне її дослідження. За зовнішнім оглядом ікона виконана на дереві, частково пошкоджена, зі слідами подряпин, вищерблень, проколів, зображення сильно потемніло від часу.

Другий образ – список, повернутий в 1996 р., знаходиться в храмі Різдва Богородиці на постаменті перед вівтарем. Це невелика ікона в рамі, дуже потемніла від часу, вкрита ризою з золотистої тканини, яка оздоблена бісером та камінцями. Відкритими на цій іконі залишаються тільки лики та руки Богоматері й Немовляти, тому надзвичайно важко визначити вік, мистецькі характеристики та загальний стан збереженості ікони.

Третя ікона Богоматері – список, імовірно XIX ст., який зараз є процесійною іконою і зберігається у вівтарі храму Св. Параскеви. Зображення дещо понівечене, зі слідами тривалого використання, з пошкодженнями у вигляді подряпин, тріщин, проколів, що не псує іконографію в цілому, без втрати фрагментів зображення. Відомостей про точне датування всіх цих ікон наразі немає, так як до сьогодні не проводилась їхня музейна атрибуція.

У фондах Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів Стародавній” зберігається ще й список чудотворної ікони Домницької Богоматері, датований кінцем XVIII – початком XIX ст. Але він має настільки погану збереженість, що в 70-х рр. XX ст. був здубльований на полотні [14, с. 23].

Серед Богородичних чудотворних ікон Північного Лівобережжя другої половини XVII – XVIII ст. збереглося ще два давні списки кінця XVIII ст. Один з них зроблено в 1784 р. з легендарного чудотворного образу Богородиці Іржавецької, зараз він знаходиться в Покровській церкві у Києві, а інший – це образ, виконаний в народному стилі у 1794 р., прототипом для якого стала сльозоточива ікона Богоматері з с. Дегтярівка сучасного Новгород-Сіверського р-ну, що експонується нині на виставці “Народна ікона” Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів Стародавній” [14, с. 21].

Ікона Іржавецької Матері Божої вважається покровителькою запорозьких козаків. Оригінал ікони досить давній – написаний 1572 р. на півдні України і спалений в 30-х рр. XX ст. місцевими комсомольцями. За переказом, ця ікона, перебуваючи в церкві Св. Покрови на Запорозжі, завжди “плакала” перед поразкою козаків у боях. Перед Полтавською битвою на іконі також з’являлися “сльози” [25]. Коли в 1734 р. (після смерті Петра I та укладення Московсько-Кримських угод) козаки повернулися в Україну, привезли з собою й ікону.

Загін козаків зупинився в с. Іржавці на Чернігівщині, де зініціював побудову нового храму Св. Трійці. За переказом, козаки на час будівництва сховали ікону у дуплі верби (чи липи) в Іржавці, щоб зберегти її. А коли закінчилось зведення Святотроїцького храму, ікона “об’явилась”: лик засяяв так, що світло стало видно з розлому дерева [26]. Образ було витягнуто з дупла і в 1736 р. занесено до новозбудованого храму.

Понад 200 років святиня користувалася пошаною серед народу. Коло Іржавецької ікони гуртувались найбільш відомі роди українського козацтва: Стороженки, Тарновські, Титаренки, Капністи, Лисенки, Раковичі, Каньовські, Сікорські та ін. [27]. Вклонитися іконі приходив Тарас Шевченко, написавши тут свою знамениту поему “Іржавець” [28].

На сьогодні ця ікона є втраченою, але образ був настільки шанованим, що з нього створювали численні списки, які знаходилися в церквах Ічні, Кобижчі та інших сіл на території сучасної Чернігівської обл. Зберігся давній список ікони 1784 р., що зараз зберігається в Покровській церкві м. Києва. Ще один список чудотворної ікони Іржавецької Богоматері XIX ст., виконаний в традиціях народного іконопису, зберігається в іконостасі Троїцького собору в Чернігові [14, с. 20–21]. Загалом по Україні розійшлося багато невеликих копій ікони (для хатнього вжитку), одна з яких зараз знаходиться у меморіальному кабінеті Л. Ревуцького, являючи собою бронзовий овал з емаллю [26]. Існує також фото-відбиток оригіналу ікони, зроблений філологом Сергієм Масловим.

Ікона Богоматері з с. Дегтярівка Новгород-Сіверського р-ну є сльозоточивою іконою. Один із фактів появи сліз на іконі передував наступу шведських військ під час Північної війни. Після цього випадку ченці місцевого чоловічого монастиря вирішили перенести ікону до монастирської церкви, але вона чудесним способом повернулася до храму Покрови Пресвятої Богородиці у с. Дегтярівка. Коштом І. Мазепи на початку XVIII ст. на ікону була виготовлена срібна з позолотою шата, яка зараз зберігається в музеї історичних коштовностей у м. Києві. Сама ж ікона не збереглася [29].

У 1794 р. невідомий народний майстер створив список даної ікони, який зараз знаходиться на виставці “Народний іконопис XVIII–XIX ст.” в Національному архітектурно-історичному заповіднику “Чернігів стародавній” [30]. На ній Богоматір двома руками обіймає дитину, яка пригортається до неї щочкою. Образ Дегтярівської Богоматері втілює ідею заступництва від ворожих сил, спасіння від життєвих скорбот, у ньому уособлюється ідеал материнської любові.

У XIX ст. на Чернігівщині бурхливо розвивався народний іконопис, коли традиційні ікони зображувались народними майстрами, а не професійними іконописцями. Місцеві чудотворні ікони доволі часто ставали прототипами для тогочасних ікон, про це свідчать колекції Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів Стародавній”. У фондах заповідника зараз зберігаються й експонуються списки чудотворних ікон, що датовані XIX ст.: Любецька Богоматір, Леньковська Божа Матір та Ладинська Богоматір, народна

ікона “Неопалима купина”, прототипом якої є чудотворна ікона Крапивненської Божої Матері [14].

Таким чином, у даному дослідженні вперше зібрано і систематизовано відомості про збереженість і місцезнаходження шанованих на Північному Лівобережжі ікон Богоматері та їх списків, що і є **науковою новизною** даного дослідження.

Сьогодні можна побачити деякі давні чудотворні ікони Північного Лівобережжя другої половини XVII–XVIII ст. Зокрема, в Успенському Єлецькому монастирі у Чернігові знаходиться ікона Єлецької Богоматері (XVII ст.). В Національному музеї історії України у Києві зберігається оригінал ікони Любецької Богородиці 1698 р. Інокентія Щирського. Віднайдений оригінал чудотворної ікони Богоматері Перекопівської (XVII ст.) зберігається у смт. Варва, районному центрі Чернігівської обл., у храмі Різдва Богородиці. А чудотворний образ Домницької Богоматері перебуває в соборі Різдва Богородиці в Домницькому монастирі, що в Менському р-ні Чернігівської обл.

В іконостасі Троїцького собору м. Чернігова зберігаються списки ікон Єлецької (початок XVIII ст.) та Іржавецької (XIX ст.) Богоматерів. Давніший список чудотворної ікони Іржавецької Богородиці 1784 р. знаходиться в Покровській церкві в Києві. У Національному архітектурно-історичному заповіднику “Чернігів Стародавній” зберігаються п’ять списків чудотворної ікони Іллінської Богоматері (кінець XVII ст. – XIX ст.) та народні ікони-списки Дегтярівської (кінець XVIII ст.), Домницької (кінець XVIII ст. – початок XIX ст.), Любецької (XIX ст.), Ленківської (XIX ст.), Ладинської (XIX ст.), Крапивненської (“Неопалима купина”, XIX ст.) чудотворних ікон Богоматерів.

Як бачимо, два оригінали давніх чудотворних ікон Чернігово-Сіверщини (Перекопівську та Домницьку) віднайдено вже в XXI ст., тому сподіваємось, що зусиллями фахівців та небайдужих громадян вдасться знайти або принаймні зібрати нові свідчення про інші втрачені пам’ятки.

1. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Москва, 1857. Отд. II. 332 с.

2. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории. Киев: Фото-лито-типография С. В. Кульженко, 1911. 206 с.

3. Архимандрит Никифор. Сказание о Чудотворной Иконе Домницкой Богородици. Чернигов: Типография Губернского Земства, 1913. 15 с.

4. Куценко Т. Г. Образ Любецької Богородиці у творчості Івана Щирського // Любецький з’їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої 900-літтю з’їзду князів Київської Русі у Любечі. Чернігів: Сіверянська Думка, 1997. С. 197–201.

5. Міляева Л. Чудотворні ікони Богородиці в Києві XVII століття та образ Любецької Богородиці пензля Івана Щирського // Записки НТШ. Львів, 1994. Т. 227. С. 124–140.

6. Савченко І. Чудеса від ікони Божої Матері Іллінської у літературній обробці Дмитрія Ростовського (Туптала) // Сіверянський літопис. Чернігів, 2000. № 2. С. 42–48.

7. Адруг А. Духовні святині Чернігова // Чернігівщина incognita. Чернігів, 2004. С. 160–166.
8. Адруг А. К. Визначна пам'ятка давнього українського малярства. Чернігів, 2001. 28 с.
9. Адруг А. К. Чернігівська чудотворна ікона Єлецької Богоматері // Родовід. Київ, 1996. Ч. 2(14). С. 106–111.
10. Пархоменко Л. Українська Богородиця // Слово і час. Київ, 1993. № 6. С. 67.
11. Пархоменко Л. Чудотворні ікони Чернігівщини // Чернігівський вісник. 2004. 4 черв. С. 5.
12. Курач С. До проблем існування і наукового вивчення іконопису на Придесенні // Сіверянський літопис. Чернігів, 1997. № 6. С. 51–56.
13. Пуцко В. Ікони Чернігівщини // Сіверянський літопис. Чернігів, 1997. № 4. С. 129–135.
14. Чудотворні ікони Чернігівщини / авт. тексту О. І. Травкіна. Чернігів: Вид. Лозовий В. М., 2017. 32 с.
15. Седнівець Л. Чудотворна ікона – символ миру й любові // Чернігівські відомості. 2010. № 41 (13 жовт.). С. 20.
16. Приложение к Черниговским губернским ведомостям. 1900. № 2127.
17. Лебединцев П. По поводу 900-летия черниговской архиерейской кафедры. Древние монастыри в Чернигове. Черниговский Елецкий Успенский монастырь // Киевская старина. 1892. Окт. С. 7.
18. Коваленко Гавриил, священник. Сказание о местно-чтимой иконе Божией Матери, именуемой Перекоповскою, находящейся в Рождество-Богородичной церкви м. Варвы Лохвицкого уезда // Полтавские Епархиальные Ведомости. Часть неофициальная. 1892. № 5 (1 марта). С. 207–213.
19. Луценко Г. Нарешті святиня повернулася до храму // Слово Варвинщини. Варва, 2003. № 86 (5 лист.). С. 3.
20. Домницька ікона Божої Матері // Троїцький вісник. Чернігів, 2004. 31 серп. С. 4.
21. Воробей Р. Домницкая чудотворная икона Богоматери // Черниговский полдень. 1996. 5 дек. С. 5.
22. Ісаченко М. У монастир до чудодійної ікони // Гарт. Чернігів, 2016. № 3 (14 січ.). С. 9.
23. Михайленко Р. Чудотворна Домницька ікона Богоматері вселяє віру прихожанам церкви Параскеви монастиря і сьогодні // Наше слово. Мена, Чернігівська обл., 2003. 3 трав. С. 2.
24. Шульга І. Ікона Домницької Богоматері була прикрашена срібною ризою і діамантами. Вісім чудес з історії обителі // Наше слово. Мена, Чернігівська обл., 2002. 27 квіт. С. 4.
25. Заплакала Матір Божа сльозами святими // Духовні святині Чернігівщини: календар 2002 року / авт.-упоряд. І. М. Корбач. Київ, 2001. С. 550.
26. Дейнеко І. Заплакала Матір Божа сльозами святими... // Трудова слава. Ічня, 1998. 7 лист., 5 груд. С. 3.
27. Кузик В. Заплакала Матір Божа сльозами святими... // Українська культура. Київ, 1998. № 8. С. 33–35.
28. Кузик В. Іржавецька Матір Божа // Сіверщина. Чернігів, 1995. 6 жовт. С. 6.
29. Нижник Л. М. Богоматір Дегтярівська // Феміда. Київ, 2004. № 2(14). С. 8.
30. Нижник Л. Чудотворні ікони. Ікона “Богоматір Дігтярівська” // Департамент культури і туризму, національностей та релігій Чернігівської обласної державної адміністрації: веб-сайт. URL: <https://www.cult.gov.ua/news/2009-07-24-1288> (дата звернення: – 10.03.2018).

SUMMARY

Vorobei Nina

Preserved miraculous icons of Our Lady of the XVII–XVIII centuries and their lists of the XVIII–XIX centuries from the North Left Bank of the Dnipro river

The scientific interest in the study of miraculous icons is substantiated, as well as areas of science related to this issue are identified. Arguments regarding the relevance of the study of the historical fate of more than two dozen miraculous icons of XVII–XVIII centuries on the North Left Bank of the Dnipro river are presented. Information on the general milestones in the development of icon painting on the North Left Bank from the 11th to the 18th centuries is given. The main sources and literature for the study of the issues raised are identified. All literature used in publication is conditionally divided into three categories: monographs and periodicals of the 19th–early 20th centuries, scientific articles of modern scholars and local press. The facts, which obtained in personal searches of the author in the visited places of origin of the studied miraculous icons, are supplemented to results of the study. Considerable attention is paid to the search, examination and study of surviving samples among the studied icons. A scientific search is carried out and is established the real location of three three original miraculous images of the Mother of God and eight their lists.

It is noticed that the time and circumstances of the origin, fate, features, iconography’s discussion are described in saved list of 18th century of the miraculous icon of the Eletsckaya Mother of God. Information on the circumstances of the creation and the last recorded appearance of the Ilyinska Icon of the Our Lady, which became the prototype for more than five surviving lists of the 18th century is provided. The location of the image of Our Lady of Lubech is indicated. It is stated that this icon was written off by Ivan Shchirsky in 1698 from the previous, subsequently lost image. The history of the original of Perekopivska miraculous icon of Our Lady and circumstances of its recent location are described. It is specified that this icon was first glorified in the Northern War. The history of the original miraculous icon of the Domnitska Virgin Mary from 17th century is presented. Information about its hiding from Soviet religious persecution in the 20th century is entered into scientific circulation for the first time. Two more later lists of the Domnitska icon are described. These lists are probably made in the 17th and 19th centuries and are respected in the local Domnitsky monastery.

It is generalized that information was collected and consolidated on the available lists of the lost miraculous icons of the Mother of God: Irzhavetska (1784 and XIX century), Degtyarivska (1794), Lubechska, Lenkovska, Ladinska, Krapivnenska (XIX century).

Key words: miraculous image of Virgin Mary, icon, original, list, tradition, veneration, appearance